

ՊԱՂԵՍՏԻՆԵԱՆ ԴՐԱՊՈՏ ՄԸ

ՊԱՂԵՍՏԻՆԵԱՆ ԴՐԱՊՈՏ ՄԸ

(Շարունակութիւն ՅՈՒԼԻՍ—ՕԿՈՍՏՈՍ ԹԻՒՆ, 1940)

6. — Եղեմը՝ Հայաստանի մէջ. — Թէ Ս. Գրոց մեկնաբաններու մեծագոյն մասը Դրախտը տեսնել ուզած է Հայաստանի մէջ, ասիկա շատ հին մեկնաբանութիւն մըն է, ճիշտ է և կ'արժէ դայն պահ մը քննել: Հայ ժողովրդային անգիր բանահիւսութեան և իրմէ ծնած գրաւոր աւանդութեանց և հոսեկ յետոյ պատմութեան մէջ անջնջելի և անկողովպտելի համոզում է որ Ս. Գրոց եղեմական Դրախտին տեղը Հայաստանի մէջ էր և Հայաստանն էր «մարդկային ցեղի առաջին որրանը»: Ո՛չ մէկ հայ պիտի կամենար բաժնուիլ իր այս անխախտ համոզումէն, որուն վրայ աւելնալ պիտի գային նոյնպէս ս. գրական այնքան բացայայտ տուեալները և թէ օտար հին և նոր մատենագիրներու կարծիքները: Արեւելեան կամ բուն Հայաստանի հարուստ հովիտները մինչև այսօր դեռ կը կազմեն աշխարհի ամենէն պտղաբեր և հոյատեսիլ գաւառները: Կարնոյ դըրախտանման դաշտէն սկսեալ մինչև Արաքսի դաշտը հասնող երկիրը, իր բարձրաբերձ լեռներով ու զմայլելի տեսարաններով, իրական ու բնական գեղեցկութիւն մըն է՝ ու Օրտուպատի ովասիօը՝ Հին Ջուղայի ստորոտն ու Արաքսի ձախ ափին վրայ, ըստ հայկական հնագոյն աւանդութեան մը, ցոյց կը տրուի իբր եղեմական դրախտ: Խճճողոյ գիրքի մէջ յիշուած չորս գետերը կ'ոռոգեն այս հարուստ գաւառը: Երբայեցի մատենագիր մարգարէներուն և ժողովուրդին համար հանրաձայնութ գետ էր Եփրատ, ու ճիշտ այս նկատումով է որ Ս. Գրոց մէջ անոր քով ու է յաւելուածական ծանօթութեան չենք հանգիստիլ: Անոր ակնադրելը Հայաստանի մէջ է, ունենալով երկու գլխաւոր ու անջատ ակեր, ինչպէս որ Վարդան աշխարհագիր իր ժամանակին գիտէր. «Գետն Եփրատ յեկեղեաց գաւառին է, և մի ակն ի յԱրգրուժ (Կարին) և երկրորդ ակն ի յԱրճէշ, ի սուրբ Ոսկենից ելանէ և անցանէ

ընդ Տարօն և զնայ ընդ Ասորեստան», Ծաղկէոյ կամ Ծաղկաց լեւան կողերէն, ուր ճգնեցան Ս. Ոսկեանք, գաւառն ալ կոչելով Ծաղկոտն: Տիգրիսի ակնադրելուն ալ հետու է Արճէշի ակէն, ժամ մը հեռաւորութեամբ միայն: Ըստ բազմաթիւ ճանապարհորդներու, Ս. Գրոց Փիսոնն ու Գեհնը՝ Փասիսն ու Արափսն են: Փասիս՝ ինչպէս որ Քսենոփոնի իսկ ծանօթ էր, կը բղիթի Արաքսի ստորոտէն, ո՛չ շատ հեռու Եփրատի ու Տիգրիսի ակնադրելներէն, ըստ Calmetի և Rosenmüllerի: Եւրպատի երկիրը, ուրկէ կ'անցնի Փասիս, զոր երբայեցիք Պաւլատ կը կոչէին, մեր Պաղտիք կամ կողքիտ նահանգն է, որ կ'իյնայ նոյն գետի մօտերը*): Իսկ Եւրպատի ոսկիւրն և պատուական քարերուն վայրը Սպերի գաւառն է, Կողքիտի հարուստ հանքերը, որոնց մօտ հասան Արգոնաւորդները, ոսկէգեղմը զըտնելու յոյսով: Ստրաբոն կը պատմէ որ այս երկրին գետերն ու հեղեղները իրենց հետ կը բերէին ոսկի թերթիկներ: Այս ձորով կամ Ծորով գետը՝ որ Փասիսն է, այժմ կը կոչուի Նաե Զորագ կամ ձուլուխ, որու մասին Արիստակէս Լաստիվերացի կ'ըսէ. «Իսկ որ ի Տայսն մօտն, առեալ գերկիրն, և հասեալք մինչև ի գետն մեծ որ կոչի Ծորով, և գնի գետոյն դարձեալ իջին յաշխարհն Պաղտեաց»: Նոյնը կը յիշէ Նաե Յոհան Մամիկոնեան. «Առեալ զՊարսկս էանց ընդ գետն ձորով, և զնաց ընդ քաղաքն Համամայ՝ որ կոչի Տամբուր. եհար սրով և հրով»: Թէ և Ծորով անունին չենք հանգիստիլ Ս. Գրոց մէջ, բայց գետս հոն կը յիշատակուի ուրիշ անունով, որ է Փիսոն, մէկը Դրախտի չորս գետերէն, վասն զի գետիս հայերէն անունը, իբր արմատ, ունի ծոր, ուղիս իմաստով, որմէ կը յայտնուի որ գետը՝ Ծորիս, կը հոսի ուղիսօրէն, սաստկութեամբ, իր զնացքին վրայ աճելով ու յորդելով, որուն իմաստը Մովսէս ուղեւորով յարմարցնել, գրած է Փիսոն անունը, որ ըստ երբայեցոց կը նշանակէ աճիլ, զեղուլ: Ստրաբոն՝ Հայաստանի գետերու կարգին կը յիշատակէ Փասիսն ու Լիգոսը կամ Գայլ գետը՝ որք կը թափին Պոնտական ծով. «Կողքիս ըստ մեծի մասին իւրոյ առ երկ

*) Գրիգոր Բիլ. Մանդակունի: Պատմութիւն Հին Ուխտի, 1896, Թիֆլիս, էջ 11:

կայ ծովու, ընդ այն ընթացանքի փասիս գետ մեծ թղխեալ ի Հայաստանեաց...: Շատեալու կարգին բաւական պիտի ըլլար յիշել նոյնպէս Պիւնիսոն ալ...: Յայնկոյն քան զայն՝ ազգն Ասմէնոս-քայլոյք (որք կաղտիքներն են) երեսուն հազար քայլիւ, տաքակայեալ ի հայոց մեծաց...: Իսկ ի յիշերս են...: Գետք (են) Ագամբոսի...: և առաւել ահանաւոր գետ Պոնտոսի՝ փասիս, ծագի ի Մոսքեանց...: Հարսուէն նոյն փասիսը կը գնէ ոչ շատ հեռու եփրատի տէրադրէրներէն: Պոնտոսի, նոյնպէս, փասիս գետը Հայաստանէն ելած կը գրէ, անցնելով Եգեթացոց կամ Կողքիսացոց աշխարհէն: Հին բոլոր մատենագիրներն ալ փասիսը կողքիս գաւառէն կ'անցունեն, Տրապիզոնի և Հաղիստանի մօտ: Նոյն մատենագիրներն են զարձեալ որ փասիսի կողմերը կը գնեն ոսկիի հանքեր: Անկարելի է որ Միջերկրական և Եգէական ծովերէն անարգել մինչև Պոնտոսի ծովը հասնող նաւորդներ անծանօթ ըլլային Հայոց մեծաց Կողքիս գաւառի ոսկիին, ինչպէս անծանօթ չեղան, զոր օրինակ, Արգոնաւորդները*):

Ի՞նչ քան ըստ դասական մեր հին մատենագիրներուն, Գեհունը կամ Երասիսն է կամ Արաքսը, որուն ահնադրէրը կը գրտնուի եփրատի արեւմտեան ափին մօտ, հոսելով Կասպից ծով: Ծննդոց գիւրքի խմբագիրը, ըստ Calmetի, Երասիսն դէմ կը գնէ Գեհունը, ըստ եբրայական լեզուի, որ կը նշանակէ յարձակամբ հոսիլ, կամ լծափ ընթացիւք վազս առնուլ: Եւ արդարեւ Երասիսի ջուրերը քանի՜ առատանան գարնան ձիւնհալէն, ա՛յնքան գետը կը բարձրանայ ու սաստիկ արագութեամբ կը վազէ դէպի ծով: Եւ որովհետեւ Դրախտին առաջին գետը՝ Փիսոն, և երկրորդ գետը՝ Գեհոն հեռու էին Պաղեստինէն և հեռաւոր Հրեաներուն անձանօթ, Մովսէս ջանաց անոնց իւրաքանչիւրը ճանչցունել իրենց առանձնայատուկ նշաններովը, մէկը զնեղով ոսկիի և թանկագին այլ քարերու հանքերով առատ Կողքիս գաւառին մէջ, և միւսն ալ, Գեհոնը, ցոյց տալով իբր արագավազ գետ: Բաց աստի Գեհոնը կարելի

էր որակել սեպհական ու առաւել երեւիլ նշանով մը, իր «քարավազ» ընթացքովը, երբ գետը այնպիսի բարձրութիւններէ վար կը զահավիժէր, տեղ տեղ կամարակապ ստուժներով՝ որ Հրեայք տեսած չէին երբեք Ասորիքի ու Միջագետքի ընդհանրապէս անապատային շրջանները ոտոզող շատ աւելի մեծ գետերու վրայ: Արաքսի անունը արգի արարելէն լեզուի մէջ ձեյլաւուն երաւ (ծօշխուն) է, պարսկերէն լեզուով ձուլն կամ ձեհուն, որոնք շատ կը յիշեցնեն եբրայերէն ձեհոնը կամ Գեհոնը: Քուշանաց երկիրը, որ Գեհոն գետով ոտոզուած է, ափրիկեան եթովպիան չէ բնաւ, այլ ասիական ա՛յն երկիրը՝ որ բնակավայրը եղաւ Քուշի սերունդին: Արքան որ Սուրբ Դրոց տառական բացատրութեամբը եղեմի չորս գետերը միեւնոյն ահնադրէրը չունին, ասով մէկտեղ կարելի է հաւանական նկատել որ երկրաբանական զանազան յիշաւորջումներ, փոխած ըլլան հողագրութիւնը ա՛յն տեղերուն՝ ուր Դրախտը կը գտնուէր*): Թէ՛ հին դասական մատենագիրները՝ Պաղեստոս, Պողիբբոս, Ստրաբոն և այլն, և թէ նորագոյն երկրաբաններ, համաձայն են Հայաստանի մէջ գնելու երկրային Դրախտի, եփրատի, Տրապիզի, Գեհոնի կամ Արաքսի գրեթէ միեւնոյն ահնադրէրը ունենալին անժխտելի ապացոյց է որ Ծննդոց Եգեթը, զոր Աստուած Արարիոյ անապատին կամ Հրէաստանի արեւելքը տնկեց, աշխարհագրականօրէն Հայաստան կ'իյնայ անոնց արեւելքը:

7. — Եղեմը՝ Պաղեստինի մէջ. — Տալէ յետոյ եղեմական Դրախտի չուրջ հինէն ի վեր յայտնուած բոլոր մեկնարանութիւնները, այժմ տեսնենք թէ Joh. de Groot ի՞նչ փաստեր կը գնէ Ս. Դրոց մեկնարանական գիտութեան առջև, ուղեւորով պահ մը հաստատել թէ Դրախտը կը գտնուէր Պաղեստինի մէջ:

ա. «Այս է գիր արարածոց երկնի եւ երկրի, յաւուր յորում արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր, եւ զամենայն բանջար վայրի՝ մինչ չեւ բուսեալ էր, զի չեւ եւս էր տեղացեալ տեառն Աստուծոյ ի վե-

*) Հայր Դուկաս վրդ. Էննիմեան՝ Հնախօսութիւն Աշխարհագրական Հայաստանեայց Աշխարհի, 1843, Վենետիկ, Ա. հար. էջ 142:

*) F. Vigouroux: Dictionnaire de la Bible, Դ. հատոր, էջ 2119-2128:

բայ երկրի. եւ մարդ չէր որ գործէր երկիր...» (Յնունդ՝ Բ. 4 և 5): Ըստ այս հաստատման, անձրեւն է որ պիտի պտղարեւէր. այս դիժը մեղ չ'առաջնորդեր ո՛չ բարեխոնական և ոչ ալ եղիպտական ակնադրութիւն մը, բայց եթէ յայտնապէս պաղեսիներն:

բ. «Բայց աղբեր ելանէր յերկրէ եւ ոռոգանէր երեսս երկրի» (անդ, 6): Ըստ երրորդական բնագրի, աղբիւրը պէտք պիտի ըլլար մեղով, ցօղով կամ ջրառովով թարգմանել, ինչպէս որ Յոբէր գիրքին մէջ (Լ. 9. 27) կը կարդանք. «Թուեալ էն նմա շիբ մանրելի, եւ զեղցին անձրեւով յամպս»: Այս կէտը տեղին է մէկու մը զրջին տակ՝ որ իր աչքերուն առջև ունի Պաղեսիցի չոր ու երաշտ բնաշխարհը, ուր ամառ եղանակին մէջը կամ գոլորշին (vapour) անհրաժեշտ խոնառութիւնը պիտի ընծայէր երկրին:

գ. «Եւ ստեղծ տէր Աստուած զմարդն հող յերկրէ. եւ փշեաց յերեսս նորա շունչ կենդանի, եւ եղեւ մարդն յոգի կենդանի» (անդ, 7): Հո՛ս ալ յատկանշորէն պաղեսիներն դարձուածք մը կը նշմարուի: Երկար ատենէ ի վեր երբ անձրեւ չէ տեղացած, Պաղեսիցի հողը ծածկուած կ'ըլլայ չոր փոշիով մը:

դ. Քանի մը համար անգին կը կարդանք. «Եւ ա՛ռ տէր Աստուած զմարդն զոր արար, եւ եղ զնա ի դրախտին փափկութեան, զօրծել զնա եւ պահել» (անդ, 15): Պաղեսիցի, ինչպէս նաև Սուրիացի կամ Եգիպտացի խոհական Ֆելլանը, որուն հետ Ադամ տարակոյս չկայ որ հասարակաց շատ մը գիծեր ունէր, ո՛չ միայն պարտաւոր էր իր արոր հերկել, այլ նաև զայն պիտի պաշտպանէր անասնոց և մարդոց դէմ:

ե. Դրախտի կենդանիներու յիշատակութեան մէջ, վայրի անասնոց, թռչուններու և կենդանեաց կարգին, կը պակսին ջրային կենդանիները. «Եւ ստեղծ եւս տէր Աստուած զամենայն գազանս վայրի եւ զամենայն թռչունս երկնից. եւ ան զնոսա առ Ադամ՝ տեսանել զինչ կոչեսցէ զնոսա» (անդ, 19): Ասիկա բացասական նշան մը ըլլալով հանգերձ, կրնայ զրական իմաստ մըն ալ ունե-

ցած ըլլալ: Յայտնի է որ այս տողերը խըմբագրողը Յուդայի երկրին մէկ զաւակն է, երկիր՝ որ ջրային կենդանի բնաւ չունի:

զ. Ծննդոց մէջ (Գ. 7) կը խօսուի բղենի մասին, որ թէև բոլորովին չի պակսիր Բարելոնի մէջ, բայց որ շատ յատկանշական մէկ ծառն է Պաղեսիցի: «... եւ

կարեցին տերեւս բղենու, եւ աւարին իւրեանց ուխածանելիս»: Նոյնը կարելի է ըսել նաև որթատնկիին համար որ Պաղեսիցի վաղածանօթ ծառերէն մին է, և հոնկէ թերեւս այլուր տարածուած և որ կրնայ ըսուիլ թէ մասնանշուած է «ծառովը՝ բարեւոյ և չարի գիտութեան»:

հ. Երբ Եհովա (Ելոհիմ) կը շրջէր Դրախտին մէջ, ատով կ'ուզուի ցոյց տալ ծովէն փչող այն զովացուցիչ հովը՝ որ կէս օրէ յետոյ ժամը երկուքին ատենները փչել կ'սկսէր մինչև արեւուն մարը մոնելը Յուդայի լեռներուն մէջ: «Եւ լուան զձայն զգնալոյ տեսուն Աստուծոյ ի զբրախտի անդ ընդ երեկոս» (անդ, Գ. 8):

ը. «Փուշ և տատակ բուսուցէ քեզ եւ կերիցես զբանջար վայրի» (անդ, 18): Հոս չի՛ խօսուիր առ հասարակ փշենիի կամ ոքոզակի մասին, այլ պաղեսիներն երկու շատ հասարակ տեսակէ ոքոզակի կամ ուղտափուշի մասին՝ որոնք ներկայիս կը կոչուին qous կամ qous (carthamus glaucus կամ syriacus) և dourdar (centaurea pallescens):

բ. Ծննդոց (Բ. 10)ին մէջ կը հանդիպինք դրախտը ոռոգող գետին և անոր չորս գետակիցներու կամ բաժանումներու անուններուն: Այս նկարագրականին մէջ ալ պաղեսիներն գիծ մը կայ՝ որ դիւրաւ կը նշմարուի, հակառակ չուէտացի յայտնի մեկնաբան A. Brock-Utneի միակողմանի, բռնազբօսիկ և ոչ համոզիչ փաստարկութեան՝ ուր սակայն նուազ պիտի չըլլան փաստերը Ծննդոց (Բ. և Գ.) մէջ Պաղեսիցի զուգական կեանքի յատուկ շատ մը գիծերուն: Ըստ de Grootի, տեղական-պաղեստինեան այս ինը գիծերը պարզ գիպուածի մը արդիւնքը չեն բնաւ: Ինչպէս որ նախապէս յիշեցինք, de Groot միշտ այն տեսութիւնը կ'ուզէ պաշտպանել՝ որ իսրայէլեան այս պատմուածքին ետին կը դրոշմէր պաղեստինեան զրախտի հնազոյն

ՊԱՂԵՍՏԻՆԵԱՆ ԴՐԱՊՈՏ ՄԸ

ՊԱՂԵՍՏԻՆԵԱՆ ԴՐԱՊՈՏ ՄԸ

(Շարունակութիւն ՅՈՒԼԻՍ—ՕԿՈՍՏՈՍ Թիւիւն, 1940)

6. — Եղեմը՝ Հայաստանի մէջ. — Թէ Ս. Գրոց մեկնաբաններու մեծագոյն մասը Դրախտը տեսնել ուզած է Հայաստանի մէջ, ասիկա շատ հին մեկնաբանութիւն մըն է, ճիշտ է և կ'արժէ դայն պահ մը քննել: Հայ ժողովրդային անգիր բանահիւսութեան և իրմէ ծնած գրաւոր աւանդութեանց և հոսեկ յետոյ պատմութեան մէջ անջնջելի և անկողովպտելի համոզում է որ Ս. Գրոց եղեմական Դրախտին տեղը Հայաստանի մէջ էր և Հայաստանն էր «մարդկային ցեղի առաջին որբանը»: Ո՛չ մէկ հայ պիտի կամենար բաժնուիլ իր այս անխախտ համոզումէն, որուն վրայ աւելնալ պիտի գային նոյնպէս ս. գրական այնքան բացայայտ տուեալները և թէ օտար հին և նոր մատենագիրներու կարծիքները: Արեւելեան կամ բուն Հայաստանի հարուստ հովիտները մինչև այսօր դեռ կը կազմեն աշխարհի ամենէն պտղաբեր և հոյատեսիլ գաւառները: Կարնոյ գըրախտանման դաշտէն սկսեալ մինչև Արաքսի դաշտը հասնող երկիրը, իր բարձրաբերձ լեռներով ու զմայլելի տեսարաններով, իրական ու բնական գեղեցկութիւն մըն է՝ ու Օրտուպատի ովասիօը՝ Հին Ջուղայի ստորոտն ու Արաքսի ձախ ափին վրայ, ըստ հայկական հնագոյն աւանդութեան մը, ցոյց կը տրուի իբր եղեմական դրախտ: Ծննդոց գիրքի մէջ յիշուած չորս գետերը կ'ոռոգեն այս հարուստ գաւառը: Երբայեցի մատենագիր մարգարէներուն և ժողովուրդին համար հանրաձայնութ գետ էր Եփրատ, ու ճիշտ այս նկատումով է որ Ս. Գրոց մէջ անոր քով ու է յաւելուածական ծանօթութեան չենք հանգիստիլ: Անոր ակնադրելը Հայաստանի մէջ է, ունենալով երկու գլխաւոր ու անջատ ակեր, ինչպէս որ Վարդան աշխարհագիր իր ժամանակին գիտէր. «Գետն Եփրատ յեկեղեաց գաւառին է, և մի ակն ի յԱրգրուժ (Կարին) և երկրորդ ակն ի յԱրճէշ, ի սուրբ Ոսկենից ելանէ և անցանէ

ընդ Տարօն և զնայ ընդ Ասորեստան», Ծաղկէոյ կամ Ծաղկաց լեւան կողերէն, ուր ճգնեցան Ս. Ոսկեանք, գաւառն ալ կոչելով Ծաղկոտն: Տիգրիսի ակնադրելուն ալ հետու է Արճէշի ակէն, ժամ մը հեռաւորութեամբ միայն: Ըստ բազմաթիւ ճանապարհորդներու, Ս. Գրոց Փիսոնն ու Գեհնը՝ Փասիսն ու Արափսն են: Փասիս՝ ինչպէս որ Քսենոփոնի իսկ ծանօթ էր, կը բղիթի Արաքսի ստորոտէն, ո՛չ շատ հեռու Եփրատի ու Տիգրիսի ակնադրելներէն, ըստ Calmetի և Rosenmüllerի: Եւրպատի երկիրը, ուրկէ կ'անցնի Փասիս, զոր երբայեցիք Պաւլատ կը կոչէին, մեր Պաղտիք կամ կողքիտ նահանգն է, որ կ'իյնայ նոյն գետի մօտերը*): Իսկ Եւրպատի ոսկիւրն և պատուական քարերուն վայրը Սպերի գաւառն է, Կողքիտի հարուստ հանքերը, որոնց մօտ հասան Արգոնաւորդները, ոսկէգեղմը զըտնելու յոյսով: Ստրաբոն կը պատմէ որ այս երկրին գետերն ու հեղեղները իրենց հետ կը բերէին ոսկի թերթիկներ: Այս ձորով կամ Ծորով գետը՝ որ Փասիսն է, այժմ կը կոչուի Նաե Չորագ կամ ձուլուիս, որու մասին Արիստակէս Լաստիվերացի կ'ըսէ. «Իսկ որ ի Տայսն մօտն, առեալ գերկիրն, և հասեալք մինչև ի գետն մեծ որ կոչի Ծորով, և գնի գետոյն դարձեալ իջին յաշխարհն Պաղտեաց»: Նոյնը կը յիշէ Նաե Յոհան Մամիկոնեան. «Առեալ զՊարսկս էանց ընդ գետն ձորով, և զնաց ընդ քաղաքն Համամայ՝ որ կոչի Տամբուր. եհար սրով և հրով»: Թէ և Ծորով անունին չենք հանգիստիլ Ս. Գրոց մէջ, բայց գետս հոն կը յիշատակուի ուրիշ անունով, որ է Փիսոն, մէկը Դրախտի չորս գետերէն, վասն զի գետիս հայերէն անունը, իբր արմատ, ունի ծոր, ուղիս իմաստով, որմէ կը յայտնուի որ գետը՝ Ծորիս, կը հոսի ուղիսօրէն, սաստկութեամբ, իր զնացքին վրայ աճելով ու յորդելով, որուն իմաստը Մովսէս ուղելով յարմարցնել, գրած է Փիսոն անունը, որ ըստ երբայեցոց կը նշանակէ աճիլ, զեղուլ: Ստրաբոն՝ Հայաստանի գետերու կարգին կը յիշատակէ Փասիսն ու Լիգոսը կամ Գայլ գետը՝ որք կը թափին Պոնտական ծով. «Կողքիս ըստ մեծի մասին իւրոյ առ երկ

*) Գրիգոր Բիլ. Մանդակունի: Պատմութիւն Հին Ուխտի, 1896, Թիֆլիս, էջ 11:

կայ ծովու, ընդ այն ընթացանքի փաստի գետ մեծ բղխեալ ի Հայաստանեաց...: Շատեալու կարգին բաւական պիտի ըլլար յիշել նոյնպէս Պիտիտան ալ...: Յայնկոյն քան զայն՝ ազգն Ասմէնոս-քայլոյք (որք կաղտիքներն են) երեսուն հազար քայլիւ, տաւրակայեալ ի հայոց մեծաց...: Իսկ ի յիշերս են...: Գետք (են) Ագամբոսի...: և առաւել ահանաւոր գետ Պոնտոսի՝ Փասիս, ծագի ի Մոսքեանց...: Հարսուէին նոյն Փասիսը կը գնէ ոչ շատ հեռու եփրատի տէրադրէրներէն: Պոնտոսի, նոյնպէս, Փասիս գետը Հայաստանէն ելած կը գրէ, անցնելով Եգեթացոց կամ Կողքիսացոց աշխարհէն: Հին բոլոր մատենագիրներն ալ Փասիսը կողքիս գաւառէն կ'անցունեն, Տրապիզոնի և Հաղիստանի մօտ: Նոյն մատենագիրներն են զարձեալ որ Փասիսի կողմերը կը գնեն ոսկիի հանքեր: Անկարելի է որ Միջերկրական և Եգէական ծովերէն անապիւն մինչև Պոնտոսի ծովը հասնող նաւորդներ անծանօթ ըլլային Հայոց մեծաց Կողքիս գաւառի ոսկիին, ինչպէս անծանօթ չեղան, զոր օրինակ, Արգոնաւորդները*):

Ի՞նչ քանակ ըստ դասական մեր հին մատենագիրներուն, Գեհունը կամ Երասիսն է կամ Արաքսը, որուն ահնադրէրը կը գրտնուի եփրատի արեւմտեան ափին մօտ, հոսելով Կասպից ծով: Ծննդոց գիրքի խմբագիրը, ըստ Calmetի, Երասիսն դէմ կը գնէ Գեհունը, ըստ եբրայական լեզուի, որ կը նշանակէ յարձակամբ հոսիլ, կամ լծափ ընթացիւք վազս առնուլ: Եւ արդարեւ Երասիսի ջուրերը քանի՜ առատանան գարնան ձիւնհալէն, ա՛յնքան գետը կը բարձրանայ ու սաստիկ արագութեամբ կը վազէ դէպի ծով: Եւ որովհետեւ Դրախտին առաջին գետը՝ Փիտոն, և երկրորդ գետը՝ Գեհուն հեռու էին Պաղեստինէն և հեռաւոր Հրեաներուն անձանօթ, Մովսէս ջանաց անոնց իւրաքանչիւրը ճանչցունել իրենց առանձնայատուկ նշաններովը, մէկը զնեղով ոսկիի և թանկագին այլ քարերու հանքերով առատ Կողքիս գաւառին մէջ, և միւսն ալ, Գեհունը, ցոյց տալով իբր արագավազ գետ: Բաց աստի Գեհունը կարելի

էր որակել սեպհական ու առաւել երեւիլ նշանով մը, իր «քարավազ» ընթացքովը, երբ գետը այնպիսի բարձրութիւններէ վար կը զահավիժէր, տեղ տեղ կամարակապ ստուժներով՝ որ Հրեայք տեսած չէին երբեք Ասորիքի ու Միջագետքի ընդհանրապէս անապատային շրջանները սոսկող շատ աւելի մեծ գետերու վրայ: Արաքսի անունը արգի արարելէն լեզուի մէջ ձեյլաւու երաւ (ծօշխուն) է, պարսկերէն լեզուով ձուլ կամ ձեհուլ, որոնք շատ կը յիշեցնեն եբրայերէն ձեհունը կամ Գեհունը: Քուշանաց երկիրը, որ Գեհուն գետով սոսկուած է, ափրիկեան եթովպիան չէ բնաւ, այլ ասիական ա՛յն երկիրը՝ որ բնակավայրը եղաւ Քուշի սերունդին: Արքան որ Սուրբ Դրոց տառական բացատրութեամբը եղեմի չորս գետերը միեւնոյն ահնադրէրը չունին, ասով մէկտեղ կարելի է հաւանական նկատել որ երկրաբանական զանազան յիշաւորջումներ, փոխած ըլլան հողագրութիւնը ա՛յն տեղերուն՝ ուր Դրախտը կը գտնուէր*): Թէ՛ հին դասական մատենագիրները՝ Պաղեստոս, Պողիբբոս, Ստրաբոն և այլն, և թէ նորագոյն երկրախոյզներ, համաձայն են Հայաստանի մէջ գնելու երկրային Դրախտի, եփրատի, Տրապիզի, Գեհունի կամ Արաքսի գրեթէ միեւնոյն ահնադրէրը ունենալին անժխտելի ապացոյց է որ Ծննդոց Եգեթը, զոր Աստուած Արարիոյ անապատին կամ Հրէաստանի արեւելքը տնկեց, աշխարհագրականօրէն Հայաստան կ'իյնայ անոնց արեւելքը:

7. — Եղեմը՝ Պաղեստինի մէջ. — Տալէ յետոյ եղեմական Դրախտի չուրջ հինէն ի վեր յայտնուած բոլոր մեկնարանութիւնները, այժմ տեսնենք թէ Joh. de Groot ի՞նչ փաստեր կը գնէ Ս. Դրոց մեկնարանական գիտութեան առջև, ուղեւորով պահ մը հաստատել թէ Դրախտը կը գտնուէր Պաղեստինի մէջ:

ա. «Այս է գիր արարածոց երկնի եւ երկրի, յաւուր յորում արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր, եւ զամենայն բանջար վայրի՝ մինչ չեւ բուսեալ էր, զի չեւ եւս էր տեղացեալ տեառն Աստուծոյ ի վե-

*) Հայր Դուկաս վրդ. Էնքիմեան՝ Հնախօսութիւն Աշխարհագրական Հայաստանեայց Աշխարհի, 1843, Վենետիկ, Ա. հար. էջ 142:

*) F. Vigouroux: Dictionnaire de la Bible, Դ. հատոր, էջ 2119 - 2128:

բայ երկրի. եւ մարդ չէր որ գործէր երկիր...» (Յնունդ՝ Բ. 4 և 5): Ըստ այս հաստատման, անձրեւն է որ պիտի պտղարեւէր. այս դիժը մեղ չ'առաջնորդեր ո՛չ բարեխոնական և ոչ ալ եղիպտական ակնադրութիւն մը, բայց եթէ յայտնապէս պաղեսիներէն:

բ. «Բայց աղբեր ելանէր յերկրէ եւ ոռոգանէր երեսս երկրի» (անդ, 6): Ըստ երրորդական բնագրի, աղբիւրը պէտք պիտի ըլլար մեղով, ցօղով կամ ջրառովով թարգմանել, ինչպէս որ Յոբէր գիրքին մէջ (Լ. 9. 27) կը կարդանք. «Թուեալ էն նմա շիբ անձրեւի, եւ զեղջին անձրեւով յամպս»: Այս կէտը տեղին է մէկու մը զրջին տակ՝ որ իր աչքերուն առջև ունի Պաղեսիցի չոր ու երաշտ բնաշխարհը, ուր ամառ եղանակին մէջը կամ գոլորշին (vapour) անհրաժեշտ խոնառութիւնը պիտի ընծայէր երկրին:

գ. «Եւ ստեղծ տէր Աստուած զմարդն հող յերկրէ. եւ փշեաց յերեսս նորա շունչ կենդանի, եւ եղեւ մարդն յոգի կենդանի» (անդ, 7): Հո՛ս ալ յատկանշորէն պաղեսիներէն դարձուածք մը կը նշմարուի: Երկար ատենէ ի վեր երբ անձրեւ չէ տեղացած, Պաղեսիցի հողը ծածկուած կ'ըլլայ չոր փոշիով մը:

դ. Քանի մը համար անգին կը կարդանք. «Եւ ա՛ռ տէր Աստուած զմարդն զոր արար, եւ եղ զնա ի դրախտին փափկութեան, զօրծել զնա եւ պահել» (անդ, 15): Պաղեսիցի, ինչպէս նաև Սուրիացի կամ Եգիպտացի խոհական Ֆելլանը, որուն հետ Ադամ տարակոյս չկայ որ հասարակաց շատ մը գիծեր ունէր, ո՛չ միայն պարտաւոր էր իր արոր հերկել, այլ նաև զայն պիտի պաշտպանէր անասնոց և մարդոց դէմ:

ե. Դրախտի կենդանիներու յիշատակութեան մէջ, վայրի անասնոց, թռչուններու և կենդանեաց կարգին, կը պակսին ջրային կենդանիները. «Եւ ստեղծ եւս տէր Աստուած զամենայն գազանս վայրի եւ զամենայն թռչունս երկնից. եւ ամ զնոսա առ Ադամ՝ տեսանել զինչ կոչեցէ զնոսա» (անդ, 19): Ասիկա բացասական նշան մը ըլլալով հանդերձ, կրնայ զրական իմաստ մըն ալ ունե-

ցած ըլլալ: Յայտնի է որ այս տողերը խըմբագրողը Յուդայի երկրին մէկ զաւակն է, երկիր՝ որ ջրային կենդանի բնաւ չունի:

զ. Ծննդոց մէջ (Գ. 7) կը խօսուի բղենի մասին, որ թէև բոլորովին չի պակսիր Բարելոնի մէջ, բայց որ շատ յատկանշական մէկ ծառն է Պաղեսիցի: «... եւ

կարեցին տերեւս բղենու, եւ աւարին իւրեանց ուխածանելիս»: Նոյնը կարելի է ըսել նաև որթատնկիին համար որ Պաղեսիցի վաղածանօթ ծառերէն մին է, և հոնկէ թերեւս այլուր տարածուած և որ կրնայ ըսուիլ թէ մասնաւորապէս «ծառովը՝ բարեւոյ և չարի գիտութեան»:

հ. Երբ Եհովա (Ելոհիմ) կը շրջէր Դրախտին մէջ, ատով կ'ուզուի ցոյց տալ ծովէն փչող այն զովացուցիչ հովը՝ որ կէս օրէ յետոյ ժամը երկուքին ատենները փչել կ'սկսէր մինչև արեւուն մարը մոնելը Յուդայի լեռներուն մէջ: «Եւ լուան զձայն զգնալոյ տեսուն Աստուծոյ ի զբրախտի անդ ընդ երեկոս» (անդ, Գ. 8):

ը. «Փուշ և տատակ բուսուցէ քեզ եւ կերիցես զբանջար վայրի» (անդ, 18): Հոս չի՛ խօսուիր առ հասարակ փշենիի կամ ոքոզակի մասին, այլ պաղեսիներէն երկու շատ հասարակ տեսակէ ոքոզակի կամ ուղտափուշի մասին՝ որոնք ներկայիս կը կոչուին qous կամ qous (carthamus glaucus կամ syriacus) և dourdar (centaurea pallescens):

բ. Ծննդոց (Բ. 10)ին մէջ կը հանդիպինք դրախտը ոռոգող գետին և անոր չորս գետակիցներու կամ բաժանումներու անուններուն: Այս նկարագրականին մէջ ալ պաղեսիներէն գիծ մը կայ՝ որ դիւրաւ կը նշմարուի, հակառակ չուէտացի յայտնի մեկնաբան A. Brock-Utneի միակողմանի, բռնազբօսիկ և ոչ համոզիչ փաստարկութեան՝ ուր սակայն նուազ պիտի չըլլան փաստերը Ծննդոց (Բ. և Գ.) մէջ Պաղեսիցի գիւղական կեանքի յատուկ շատ մը գիծերուն: Ըստ de Grootի, տեղական-պաղեստինեան այս ինը գիծերը պարզ գիպուածի մը արդիւնքը չեն բնաւ: Ինչպէս որ նախապէս յիշեցինք, de Groot միշտ այն տեսութիւնը կ'ուզէ պաշտպանել՝ որ իսրայէլեան այս պատմուածքին ետին կը զոնուէր պաղեստինեան զրախտի հնագոյն

քննարկը մը: Թէ՛ de Groot և թէ՛ շատ մը նորագոյն գիտնականներ, մասնաւորապէս Ռաս Շամբայի կուէ տախտակներու գիւտէն յետոյ, այն համոզման յանգեցան՝ որ Մովսէսի ապրած ժամանակէն շատ առաջ գոյութիւն ունէր քանանական գրականութիւն մը: Կրնայ ըլլալ որ կ'ըսէ de Groot — թէև շատ տարտամ ենթադրութիւն մը եղած ըլլայ տարեկա — որ Դրախտի յատուկ այս հնագոյն պատմութեամբ, ա՛յն որ իբր մեծ անձանօթ մը ծածկուած է Ծննդոց քննարկին ետին, անձանօթ եղած չըլլար երբեք Ուկարիդի (այժմու Ռաս Շամբայի): Ու մ'է միայն այսքան, այլ և de Groot կը կարծէ որ Ս. Գրոց մովսիսական ամբողջ քննարկին ետե կարճատ աւելի հին քննարկ մը, հակառակ P. Humbertի այն ենթադրութեան թէ Ծննդոց Դրախտի յատուկ պատմութեամբն է որ Մովսէսի կողմէ ի նորոյ խմբագրութեամբ է «Դրախտի Իցարաբնութեան» մը հին քննարկին վրայէն: Այսպէս Ծննդոց Բ. և Գ. գլուխներուն մէջ այնքան շատ յիշատակուած ԾՆ և յԵ յատկանշական բառերը Ուկարիդի քննարկներուն մէջ հազուադէպ չեն, Ծննդոց մէջ գործածուած միւսնոյն իմաստով: Ասմ կը թուի որ գործածուած է կրկին իմաստով, թէ՛ իբր յատուկ անուն եւ թէ՛ «մարդկութիւն» իմաստով: Ըստ Virolleaudի, Ռաս Շամբայի քննարկներուն մէջ անձնաւորութիւն մը կ'երեւայ՝ որուն անունը թէև Ասմ կը գրուէր, բայց որ անկասկած Ադամ կը հնչուէր: Այս Ադամը կը բնակէր այն գաւառներուն մէջ՝ «ուր արեւը կը ծագէր»: Ասիկա արդէն ինքնին բաւական է Ծննդոց գիրքը յիշեցնելու: Եւ արդարեւ Անադ չաստուածուհիի պատմութեամբին մէջ կը հանդիպինք Ասմ բառին, «մարդկութիւն» իմաստով, ա՛յն իմաստով՝ որ յիշատակուած է Ծննդոց մէջ: Բէրէզի աւանդալէպին մէջ էլ կը կոչուի ապ ասմ, «մարդկութեան հայր» կամ «մարդոց խումբի մը հայր» իմաստով, իսկ սն պտղաբերութեան իմաստով: Դա՛րձեալ ըստ Virolleaudի՝ սնմ կը նշանակէ դաշտագետին, իսկ սն սնմ՝ «դաշտագետներուն գեղեցկագոյնը», որ պիտի նշանակէր «դրախտային վայր» մը և որ կը գտնուէր Մասպար էլ, որ է «Պաղեստինէն քիչ մը հարաւ»: Այս սն սնմ բացատրութիւնը գիւրաւ կը համապատասխանէ «գեղեցիկ պարտէզ»ի մը կամ եղեմի,

ինչպէս որ կը կարդանք եզեկիկի մէջ՝ «ի գրգանս Դրախտի Աստուծոյ եղեր, և զամենայն ականս պատուականս ի քեզ կապեցեր» (ԻԸ. 13): Եւ դա՛րձեալ «... չուցին ի Հաւիայ, և բանակեցան յելիմ, չուցին յելիմայ, և բանակեցան յՄափիդին...» (Թիւ 1. 13) կը մասնանշէ որ Քէրէզի աւանդալէպին էլն է Ս. Գրոց այս ելիմը, Սին անապատին և Սինայի մըջ, Ալուէ՝ անմարդաբնակ գաւառը: Ռաս Շամբայի Փիւնիկեան բանաստեղծութիւններէն յայտնի է որ փիւնիկեցիք շատ մօտէն ծանօթ էին այն երկրին՝ որ կը գտնուէր Կարմիր ծովուն և Միջերկրականի միջև, որուն վրայ է որ գրած են իրենց հնագոյն աւանդալէպերը, երկիր՝ որ առաջին բնակավայրը նկատուած է Քանանացիներուն, որոնք յետագային պիտի տորածուէին Տիւրոսի, Սիդոնի, Պիպլոսի, և Նոյնիսի, չուրջ 2000 ին (Ք. ա.), մինչև Ռաս Շամբա (Ուկարիդ): Տեսանք վերագոյն որ Հին Կտակարանի մէջ եզեմ (Ետինու) ունի հետեւեալ իմաստները.

1. — Դաւես, պարսեզ՝ ինչպէս՝ «Եւ տնկեաց Աստուած զԴրախտ յեզեմ ընդ արեւելս» (Ծննդոց՝ Բ. 8):

2. — Հանոյք, երգանկութիւն՝ ինչպէս՝ «... բայց ոյք համբերեն Տեառն՝ նոքա ժառանգեցեն գերկիր» (Սաղմոս՝ ԼԶ. 9):

3. — Իբր յատուկ անուն՝ ինչպէս՝ «ի գրգանս Դրախտի Աստուծոյ եղեր» (եզեկիկի՝ ԻԸ. 13), «Եւ գետ ելանէր յեզեմայ ոռոգանել զԴրախտ» (Ծննդոց՝ Բ. 10): «... Եւ ել Կային յերեսաց Աստուծոյ, և բնակեցաւ յերկրին Նայիդ յանդիման եղիմայ» (ա՛նդ, Գ. 16): «... և եզ զնա ի Դրախտի փափկութեան» (ա՛նդ, Բ. 15): «Եւ եհան արձակեաց զնա (Ադամ) տէր Աստուած ի Դրախտ անտի փափկութեան՝ գործել զերկիր ուստի առաւ...» (ա՛նդ, Գ. 23): Յայտնի է որ Դրախտ վերջին երեք համարներուն մէջ գործածուած է թէ՛ իբր յատուկ անուն, թէ՛ իբր պարսեզ, և թէ՛ կարելի է ըսել (վերջնոյն համար) իբր հաճոյք, փափկութիւն:

Հալեպ

ԱՐՏԱԽԱԶԳ. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Վերջը յաջորդիւ)

քննարկը մը: Թէ՛ de Groot և թէ՛ շատ մը նորագոյն գիտնականներ, մասնաւորապէս Ռաս Շամբայի կուէ տախտակներու գիւտէն յետոյ, այն համոզման յանգեցան՝ որ Մովսէսի ապրած ժամանակէն շատ առաջ գոյութիւն ունէր քանանական գրականութիւն մը: Կրնայ ըլլալ որ կ'ըսէ de Groot — թէև շատ տարտամ ենթադրութիւն մը եղած ըլլայ տարեկա — որ Դրախտի յատուկ այս հնագոյն պատմութեամբ, ա՛յն որ իբր մեծ անձանօթ մը ծածկուած է Ծննդոց քննարկին ետին, անձանօթ եղած չըլլար երբեք Ուկարիդի (այժմու Ռաս Շամբայի): Ու մ'է միայն այսքան, այլ և de Groot կը կարծէ որ Ս. Գրոց մովսիսական ամբողջ քննարկին ետե կարճատ աւելի հին քննարկ մը, հակառակ P. Humbertի այն ենթադրութեան թէ Ծննդոց Դրախտի յատուկ պատմութեամբն է որ Մովսէսի կողմէ ի նորոյ խմբագրութեամբ է «Դրախտի Իցարաբնութեան» մը հին քննարկին վրայէն: Այսպէս Ծննդոց Բ. և Գ. գլուխներուն մէջ այնքան շատ յիշատակուած ԾՆ և յԵ յատկանշական բառերը Ուկարիդի քննարկներուն մէջ հազուադէպ չեն, Ծննդոց մէջ գործածուած միւսնոյն իմաստով: Ասմ կը թուի որ գործածուած է կրկին իմաստով, թէ՛ իբր յատուկ անուն եւ թէ՛ «մարդկութիւն» իմաստով: Ըստ Virolleaudի, Ռաս Շամբայի քննարկներուն մէջ անձնաւորութիւն մը կ'երեւայ՝ որուն անունը թէև Ասմ կը գրուէր, բայց որ անկասկած Ադամ կը հնչուէր: Այս Ադամը կը բնակէր այն գաւառներուն մէջ՝ «ուր արեւը կը ծագէր»: Ասիկա արդէն ինքնին բաւական է Ծննդոց գիրքը յիշեցնելու: Եւ արդարեւ Անադ չաստուածուհիի պատմութեամբին մէջ կը հանդիպինք Ասմ բառին, «մարդկութիւն» իմաստով, ա՛յն իմաստով՝ որ յիշատակուած է Ծննդոց մէջ: Բէրէզի աւանդալէպին մէջ էլ կը կոչուի ապ ասմ, «մարդկութեան հայր» կամ «մարդոց խումբի մը հայր» իմաստով, իսկ սն պտղաբերութեան իմաստով: Դա՛րձեալ ըստ Virolleaudի՝ սնմ կը նշանակէ դաշտագետին, իսկ սն սնմ՝ «դաշտագետներուն գեղեցկագոյնը», որ պիտի նշանակէր «դրախտային վայր» մը և որ կը գտնուէր Մասպար ելք, որ է «Պաղեստինէն քիչ մը հարաւ»: Այս սն սնմ բացատրութիւնը գիւրաւ կը համապատասխանէ «գեղեցիկ պարտէզ»ի մը կամ եղեմի,

ինչպէս որ կը կարդանք եզեկիկի մէջ՝ «ի գրգանս Դրախտի Աստուծոյ եղեր, և զամենայն ականս պատուականս ի քեզ կապեցեր» (ԻԸ. 13): Եւ դա՛րձեալ «... չուեցին ի Հաւիայ, և բանակեցան յելիմ, չուեցին յելիմայ, և բանակեցան յՄափիդին...» (ԹիւԼ՝ ԼԳ. 13) կը մասնանշէ որ Քէրէզի աւանդալէպին էլն է Ս. Գրոց այս ելիմը, Սին անապատին և Սինայի միջև, Ալուշ՝ անմարդաբնակ գաւառը: Ռաս Շամբայի Փիւնիկեան բանաստեղծութիւններէն յայտնի է որ փիւնիկեցիք շատ մօտէն ծանօթ էին այն երկրին՝ որ կը գտնուէր Կարմիր ծովուն և Միջերկրականի միջև, որուն վրայ է որ գրած են իրենց հնագոյն աւանդալէպերը, երկիր՝ որ առաջին բնակավայրը նկատուած է Քանանացիներուն, որոնք յետագային պիտի տորածուէին Տիւրոսի, Սիդոնի, Պիպլոսի, և Նոյնիսի, չուրջ 2000 ին (Ք. ա.), մինչև Ռաս Շամբա (Ուկարիդ): Տեսանք վերագոյն որ Հին Կտակարանի մէջ եզեմ (Ետինու) ունի հետեւեալ իմաստները.

1. — Դաւես, պարսեգ՝ ինչպէս՝ «Եւ տնկեաց Աստուած զԴրախտս յեզեմ ընդ արեւելս» (Ծննդոց՝ Բ. 8):

2. — Հանոյք, երգանկութիւն՝ ինչպէս՝ «... բայց ոյք համբերեն Տեառն՝ նոքա ժառանգեցեն գերկիր» (Սաղմոս՝ ԼԶ. 9):

3. — Իբր յատուկ անուն՝ ինչպէս՝ «ի գրգանս Դրախտի Աստուծոյ եղեր» (եզեկիկի՝ ԻԸ. 13), «Եւ գետ ելանէր յեզեմայ ոռոգանել զԴրախտս» (Ծննդոց՝ Բ. 10): «... Եւ ել Կային յերեսաց Աստուծոյ, և բնակեցաւ յերկրին Նայիդ յանդիման եղիմայ» (ա՛նդ, Գ. 16): «... և եզ զնա ի Դրախտի փափկութեան» (ա՛նդ, Բ. 15): «Եւ եհան արձակեաց զնա (Ադամ) տէր Աստուած ի Դրախտ անտի փափկութեան՝ գործել զերկիր ուստի առաւ...» (ա՛նդ, Գ. 23): Յայտնի է որ Դրախտ վերջին երեք համարներուն մէջ գործածուած է թէ՛ իբր յատուկ անուն, թէ՛ իբր պարսեգ, և թէ՛ կաբելի է ըսել (վերջնոյն համար) իբր հաճոյք, փափկութիւն:

Հալեպ

ԱՐՏԱԽԱԶԳ. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Վերջը յաջորդիւ)